

O potrzebie trenowania umiejętności prospołecznych, sposobów radzenia sobie z agresją oraz wnioskowania moralnego. Trening Zastępowania Agresji w odpowiedzi na narrację osadzonych za przestępstwa przeciwko rodzinie i opiece

On the need of Skills Training, Anger Control Training and Moral Reasoning Training.

Aggression Replacement Training as a response to the narrative of inmates for offenses against the family and guardianship

Key words: Skills Training, Anger Control Training, Moral Reasoning Training, Aggression Replacement Training, offenses against the family, narration.

Abstract: The following article is an attempt to present the components of the Aggression Replacement Training from the theoretical perspective and from the perspective of the inmates of Polish correction facilities who have committed offenses against the family and guardianship. The narrative perspective allows a better understanding of the complex situation of persons who threaten the well-being of the family and guardianship. The following article indicates the needs of families in terms of interactions focused on the cognitive-behavioral training.

Słowa kluczowe: umiejętności prospołeczne, kontrola złości, wnioskowanie moralne, Trening Zastępowania Agresji, przestępczość przeciwko rodzinie, narracja.

Streszczenie: Artykuł jest próbą przedstawienia komponentów Treningu Zastępowania Agresji z perspektywy teoretycznej oraz osadzonych w polskich zakładach karnych osób, które popełniły przestępstwa przeciwko rodzinie i opiece. Narracyjna perspektywa pozwala na lepsze zrozumienie złożonej sytuacji osób, które swoim zachowaniem godzą w dobro rodziny i opieki. Niniejszy artykuł wskazuje na potrzeby rodzin w zakresie oddziaływań skupionych na treningu poznawczo-behawioralnym.

Wprowadzenie

Współczesny świat stoi przed wieloma wyzwaniami. Komunikacja, kontakty międzyludzkie są trwałym elementem życia każdej jednostki niezależnie od wieku, rasy,

wyznania czy płci. Człowiek na różnym etapie swojego życia posługuje się bardziej lub mniej zaawansowanymi umiejętnościami społecznymi. W sposób lepszy lub gorszy radzi sobie z własnymi emocjami w tym z agresją. Rodzina jako podstawowa komórka życia społecznego, wymaga szczególnej opieki z racji roli jaką spełnia. Rodzina staje się gwarantem sprawnie funkcjonującego państwa. Zatem należy dołożyć wszelkich starań, aby zabezpieczyć ją przed różnymi niebezpieczeństwami, w tym przed przemocą i agresją któregośkolwiek z jej członków.

Jedną z odpowiedzi na aktualne problemy i potrzeby współczesnego człowieka jest Trening Zastępowania Agresji (*Agression Replacement Training – ART*), jako skuteczna metoda poznawczo-behawioralna, mająca na celu zapobieganie agresji. Szczególnie ART jest ważny dla osób, które popełniły przestępstwa przeciwko rodzinie i opiece, gdzie element emocjonalny ma duże znaczenie dla przebiegu procesów decyzyjnych. Kształtowanie kompetencji społecznych rodziców i ich rozwój moralny jest ważny dla sprawnego funkcjonowania rodziny. Istotne jest dostarczenie jednostce narzędzi, dzięki którym na poziomie behawioralnym, poznawczym i emocjonalnym będzie w stanie świadomie panować nad własnym życiem i przestrzegać norm społecznych.

W ostatnim czasie w naukach społecznych i humanistycznych coraz większym zainteresowaniem cieszy się metodologia jakościowa. Wzrasta znaczenie podejścia narracyjnego w badaniu zjawisk i problemów społecznych. Narracja będąca sposobem rozumienia ludzkiego działania staje się przedmiotem zainteresowania takich dyscyplin naukowych jak: pedagogika, socjologia, psychologia czy kryminologia. Jest interdyscyplinarnym sposobem na poznanie pewnego wycinka rzeczywistości społecznej.

Podejście poznawczo-behawioralne a kształcenie umiejętności prospołecznych

Podejście poznawczo-behawioralne w pracy z drugim człowiekiem łączy ze sobą terapię behawioralną, która jest oparta na stosowaniu wzmocnień pozytywnych i negatywnych z terapią poznawczą skupioną wokół zmiany błędnego postrzegania rzeczywistości. Działania oparte na tej koncepcji mają doprowadzić do auto-refleksji nad przyczynami wszelkich niepowodzeń i skutkami swojego zachowania (Ciosek, Pastwa-Wojciechowska, 2016). W ujęciu poznawczo-behawioralnym jednostka uznawana jest za zdolną do samoregulacji. Podejście to w ostatnim czasie nabrało szczególnego znaczenia dla oddziaływań resocjalizacyjnych i profilaktycznych. Wychodząc z założenia, że jednostka zdemoralizowana błędnie postrzega otaczającą ją rzeczywistość, korekta tego zachowania będzie możliwa dzięki właściwej reinterpretacji sytuacji społecznej. Resocjalizacja będzie skupiona wokół lepszego zrozumienia przez jednostkę jej własnego błędnego myślenia i działania (Konopczyński, 2009). Podejście poznawczo-behawioralne w resocjalizacji nastawione jest na nabywanie przez jednostkę nowych sposobów myślenia, nowych umiejętności, dzięki którym możliwa jest zmiana zachowania oraz wewnętrzne

konstruktywne przemyślenia (Opora, 2013, 2015). Jak pisał J.C. Czabała (2000, s. 41), w podejściu poznawczo-behawioralnym uwaga skupia się na „usuwaniu nieadekwatnych reakcji na bodźce; uczeniu pożądanych (adekwatnych) reakcji i nawyków zachowania; zrestrukturalizowaniu poznawczym, czyli na zmianie niewłaściwych wzorców myślenia; rozwijaniu umiejętności, które mają ułatwić pacjentowi przystosowanie się do różnych sytuacji życiowych; integrowaniu wszystkich elementów ludzkiego funkcjonowania: poznawania, przeżywania, działania i wpływów środowiska; przekształcaniu znaczeń, jakie osoba przypisuje swoim doświadczeniom życiowym; rozwijaniu w pacjencie umiejętności rozwiązywania problemów, z podkreśleniem, że percepcja pacjenta jest jednym z ważniejszych wyznaczników sposobów rozwiązywania problemów”. Oddziaływania poznawczo-behawioralne mają wywołać w adresatach trwałą zmianę emocjonalną i behawioralną (Beck, 2012).

W centrum zainteresowania oddziaływań poznawczo-behawioralnych są zniekształcenia poznawcze, które w przypadku osób łamiących prawo nabierają szczególnego znaczenia. Jak pisze R. Opora (2019), zniekształcenia pojawiają się w sytuacji, gdy jednostka pragnie uchronić się przed negatywnymi odczuciami związanymi ze swoim nonkonformistycznym zachowaniem. Występują w sytuacji, gdy jednostka posiada deficyty w zakresie umiejętności społecznych, w tym kontroli zachowań agresywnych. Doświadczenia życiowe sprawców przestępstw kształtują u nich błędne wzorce myślenia. Czynniki środowiskowe wpływające na procesy poznawcze przyczyniają się do kształtowania sztywnych schematów. Jeśli przekonania człowieka o samym sobie i otaczającym go świecie są zniekształcone, a nawet błędne, to wówczas pojawiają się emocje i zachowania, które są nieadekwatne do zaistniałych sytuacji (Mudrecka, 2018). Dlatego tak ważnym jest oddziaływanie na sferę poznawczą człowieka w celu wyeliminowania zachowań antyspołecznych. Bardzo ważne jest również wprowadzenie oddziaływań profilaktycznych w nurcie poznawczo-behawioralnym, aby zminimalizować zagrożenie powstawania zachowań nonkonformistycznych. Dokonanie odpowiednich zmian w sferze poznawczo-behawioralnej człowieka będzie możliwe wówczas, gdy rozpoznamy jego sposób myślenia, działania i odczuwania. Do takiego poznania przybliży nas podejście naracyjne, coraz bardziej powszechne w naukach społecznych.

Znaczenie agresji w przestępczości przeciwko rodzinie

Osoby popełniające przestępstwa przeciwko rodzinie zgodnie z obowiązującymi normami prawnymi godzą w istotę i funkcję rodziny oraz w podstawowe prawa członków rodziny. Do przestępstw przeciwko rodzinie i opiece zalicza się: bigamię (art. 206, kk), znęcanie się (art. 207, kk), rozpijanie osoby małoletniej (art. 208, kk), uchylenie się od obowiązku alimentacyjnego (art. 209, kk), porzucenie małoletniego lub osoby nieporadnej (art. 210, kk) oraz uprowadzenie lub zatrzymanie małoletniego albo osoby nieporadnej (art. 211, kk). Przestępstwa przeciwko rodzinie i opiece w porównaniu z innymi przestępstwami są popełniane na mniejszą skalę. Jednakże warto pamiętać o tym, że ciemna liczba tego rodzaju zachowań, czyli

liczba przewinień faktycznie popełnionych, a nieuwzględnionych w statystykach policyjnych może być bardzo duża. Ofiara może nie zgłaszać naruszenia prawa z powodu wstydu przed opinią publiczną czy z obawy o konsekwencje, jakie ponieś sprawca, który jest członkiem rodziny. Przystępczość ta ma znaczenie społeczne i niejednokrotnie daje początek kolejnym wykroczeniom (Dajnowicz-Piasecka, 2019). To w rodzinie kształtuje się wrażliwość behawioralna, poznawcza i fizjologiczna na stany emocjonalne. Młody człowiek ma kontakt z różnymi konfliktami interpersonalnymi i uczy się przez doświadczenie ich rozwiązywania (Goldstein, i in. 2013). Jeśli te doświadczenia są destrukcyjne, to wówczas taka osoba ma błędnie ukształtowane reakcje na trudne sytuacje życiowe. Przystępstwo znęcania się fizycznego i/lub psychicznego stanowi największy procent przestępstw przeciwko zdrowiu i rodzinie (Statystyki Policji, 2020). Dlatego też poniżej przedstawiono wyniki badań dotyczące tej grupy sprawców.

Ogromne znaczenie dla tego typu przestępstw mają emocje. Rodzina jest miejscem socjalizacji emocjonalnej. Intensywne odczucia, brak panowania nad emocjami może doprowadzić do zaburzeń w sferze poznawczej przestępcy (Brookman, Wright, 2017). Szczególnie istotny może być stan silnego wzburzenia, w którym to sprawca znajduje się pod wpływem silnie działających czynników emocjonalnych, co wpływa na ograniczenie racjonalnego działania. Doprowadzenie do takiego stanu wywołuje trudne do kontrolowania behawioralne reakcje niezgodne z prawem (Zaborska, 2018). Silne wzburzenie może zostać wywołane czynnikami zewnętrznymi, procesami poznawczymi jak i brakiem kompetencji w zakresie kontroli emocji. Intensywne emocje wywołują reakcje, które są nietypowe dla sprawców (Brzozowska, Kaczmarek, 2011). Bardzo często zdarza się tak, że przemoc, agresja wiąże się z nieprzemyślanymi zachowaniami i z brakiem zastanowienia się nad konsekwencjami swoich decyzji (Brookman, Wright, 2017).

Warto dodać, że jednym z czynników wpływających na popełnianie przestępstw przeciwko rodzinie i opiece jest alkohol. Alkohol staje się czynnikiem, który sprzyja takim zachowaniom i pobudza do agresywnego zachowania. Zaburza racjonalne postrzeganie sytuacji i powoduje konflikty między sprawcą a ofiarą. Utrudnia hamowanie bezprawnego działania (Gałka, 2011).

Rozpoznawanie intensywnych emocji, ograniczenie stanu wzburzenia, umiejętność panowania nad emocjami jest ważne z punktu widzenia zapobiegania przestępczości przeciwko rodzinie i opiece. Dlatego też istotnym staje się badanie udziału emocji w popełnianiu przestępstw oraz wykorzystywanie Treningu Zastępowania Agresji w celu zapobiegania recydywie.

Moralność a przestępczość

Przystępczość może być analizowana pod kątem moralności. Osoby, które nie respektują funkcjonujących zasad moralnych, są bardziej skłonne do nieprzestrzegania prawa (Svensson i in. 2017). Moralność może kształtować się w stronę prospo-

łeczną lub dewiacyjną. Składa się na nią nie tylko sfera poznawcza człowieka, ale także zachowanie, motywacja i emocje (Walters, 2002). Moralne emocje takie jak poczucie wstydu i winy mogą mieć duży wpływ na podejmowane decyzje przestępcze, gdyż ludzie robią wszystko, by uniknąć negatywnych stanów emocjonalnych (Svensson i in. 2017).

Mówiąc o moralności i przestępczości, nie sposób jest ominąć kwestie rozwoju moralnego człowieka. J.C. Gibbs (2003) wymienia 3 fazy rozwoju moralnego przestępców. W pierwszej fazie pojawia się egocentryczne myślenie. Prawo przestrzegane jest ze względu na groźbę kary za jego złamanie. Druga faza zawiera rozumienie społecznych relacji. Na pierwszym miejscu stawiane są własne potrzeby i interesy sprawców. Prawo jest przestrzegane ze względu na groźbę negatywnych konsekwencji za jego złamanie. W trzeciej fazie dochodzi do uświadomienia znaczenia norm i oczekiwań społecznych. Tutaj prawo jest przestrzegane ze względu na perspektywę i interesy innych jednostek. Osoby, które łamią normy przeważnie prezentują niższe jego stadia. To deficyty w zakresie rozwoju moralnego przyczyniają się do zachowań przestępczych. Egocentryzm, który jest charakterystyczny dla początkowych faz rozwoju moralnego, bardzo często pojawia się u sprawców przestępstw (Czyżowska, 2011).

Poczucie winy czy wstydu ma duży wpływ na doświadczanie jednostki i postrzeganie przez nią rzeczywistości. Kształtujące się w procesie socjalizacji poczucie winy wiąże się z negatywną oceną własnego zachowania. Nieprzyjemne odczucia mogą powodować to, że jednostka pragnie naprawić wyrządzoną krzywdę. Jeśli chodzi o poczucie wstydu, to odnosi się ono do negatywnej oceny samego siebie. W tej sytuacji może pojawić się ucieczka, zrzucanie odpowiedzialności na inne osoby, a nawet zachowania agresywne (Boińska, 2016). Często jednak w przypadku sprawców przestępstw negatywne odczucia związane ze swoim zachowaniem są minimalizowane poprzez stosowanie technik neutralizacji i zniekształcanie rzeczywistości (zob. Sykes, Matza, 1957).

W związku z powyższym istotnym jest poszerzanie własnej perspektywy sprawców przestępstw o inne punkty widzenia. W tym przydatny jest trening wnioskowania moralnego, który jest elementem ART.

Trening Zastępowania Agresji. Podstawowe założenia

Trening Zastępowania Agresji (*Aggression Replacement Training* – ART) zapoczątkowanym przez Goldsteina i Glicka w 1987 roku jest programem, który odnosi się do sfery behawioralnej, emocjonalnej i poznawczej człowieka. Program zyskał powszechność ze względu na swoją wysoką skuteczność (Goldstein i in. 2018). Głównym założeniem treningu jest stwierdzenie, że na zachowanie agresywne człowieka wpływają zarówno czynniki zewnętrzne, jak i wewnętrzne.

Program ART składa się z trzech części: treningu umiejętności prospołecznych (*Skills Training* – SLT), treningu kontroli złości (*Anger Control Training* – ACT) i tre-

ningu wnioskowania moralnego (*Moral Reasoning Training* – MRT) (Glick, Gibbs, 2011). Pierwszy trening umiejętności prospołecznych – zakłada stosowanie takich procedur jak: modelowanie, odgrywanie ról, udzielanie informacji zwrotnej i treningi uogólniające (ćwiczenie umiejętności w domu). Trenowane umiejętności podzielone na konkretne kroki same w sobie są umiejętnościami. Poszczególne kroki umiejętności są modelowane przez trenerów, kolejno odgrywane przez trenujących oraz stanowią przedmiot informacji zwrotnych. Trening przebiega według następującego schematu: „1. Zdefiniuj umiejętność; 2. Modeluj umiejętność; 3. Wydobądź potrzebę umiejętności dla trenujących; 4. Wybierz odgrywającego rolę; 5. Ułóż scenariusz odgrywania roli; 6. Przeprowadź odgrywanie roli; 7. Dostarcz informacji zwrotnej; 8. Przydziel umiejętności jako pracę domową; 9. Wybierz kolejnego odgrywającego rolę” (Goldstein i in. 2013, s. 92).

Kolejna część ART to trening kontroli złości. Celem treningu jest podwyższanie poziomu samokontroli, ograniczanie, kontrola gniewu i agresji. Nauka kontroli gniewu skupiona jest na: wyzwalaczach, czyli czynnikach wewnętrznych oraz zewnętrznych, które stymulują gniew; na reduktorach, czyli technikach, które mają na celu zmniejszenie pobudzenia emocjonalnego; monitach, czyli autoinstrukcyjnych wypowiedziach służących reinterpretacji i rozładowaniu, tzw. wyzwalaczy wewnętrznych; użyciu dostosowanej umiejętności prospołecznej, która staje się alternatywą dla zachowań agresywnych; samoocenie wykorzystanych przez siebie kroków kontroli złości (Glick, Gibbs, 2011).

Ostatni element ART to wnioskowanie moralne, które ma zredukować lub zminimalizować zachowanie antyspołeczne. Uczestnicy tej części treningu podczas trwającej sesji analizują sytuację problemową, zwaną dylematem moralnym. Członkowie grupy uczą się: „jak można spostrzegać świat w sposób bardziej sprawiedliwy i adekwatny oraz jak uwzględniać perspektywę inną niż ich własna. Osiągnięcie bardziej dojrzałego zrozumienia moralnego oznacza, że uczestnicy są bardziej skłonni dokonywać bardziej odpowiedzialnych wyborów” (Glick, Gibbs, 2011, s. 97).

Badania nad skutecznością programu wskazują, że może być skierowany do różnych odbiorców i prowadzony w różnych środowiskach. Jest to program wielowymiarowy, usprawniający stosowanie umiejętności społecznych, kontrolę złości oraz sprzyja występowaniu zachowań prospołecznych (zob. Goldstein i in., 2018).

Podejście narracyjne w resocjalizacji

A. Krawczyk-Bocian (2019, s. 12–13) pisze: „dostrzegam (...) znaczenie narracyjności w pedagogice, biorąc pod uwagę jej możliwości pozyskiwania wiedzy o życiu współczesnego człowieka. Staje się to możliwe dzięki odczytaniu świata, jego przeżyć i doświadczeń, zaangażowaniu w proces tworzenia kultury, wzmacnianiu poczucia podmiotowości, kształtowaniu uniwersum symbolicznego, wypracowaniu języka (opowieści), porozumiewaniu się z samym sobą, innymi ludźmi w procesie tworzenia rzeczywistości społecznej, rozwoju tożsamości (w tym tożsamości narra-

cyjnej), rozumieniu siebie i swojego losu". Narracja rozumiana jako badanie tego jak człowiek widzi otaczający go świat, może wpłynąć na jego przyszłe zachowanie (Presser, 2009; zob. Presser, Sandberg, 2019). Analiza narracji przestępczej pozwala na identyfikację błędnych przekonań przestępców na swój temat oraz świata, w którym funkcjonuje (Piotrowski, Florek, 2015). Rozumienie rzeczywistości zawartej w narracjach jest określone przez uczucia, postawy narratora wobec rzeczywistości i motywy. Ujmując własne życie w ramy danej historii, jesteśmy w stanie lepiej zrozumieć samego siebie, swoje emocje, relacje z drugim człowiekiem (Trzebiński, 2008). Dane pochodzące z narracji są bogatym źródłem wiedzy dla badaczy. Mogą im posłużyć do lepszego zrozumienia ludzkiego życia. Dzięki narracji możemy poznać to, jak ludzie rozumieją sytuacje, rzeczy, które im się w życiu przytrafiły (Ioannou, Canter, Youngs, 2017). Ważnym elementem badania narracji są emocje, których poznanie warunkuje lepsze zrozumienie tego, co wydarzyło się w popełnionym przestępstwie. Co więcej, poznanie emocji daje większą możliwość odpowiedniego dostosowania oddziaływań korekcyjnych. D. Canter i in. (2016) wskazują na potrzebę badania przestępczości pod kątem poznawania cech sprawców i odczuwanych przez nich emocji. Do takiej wiedzy przybliżyć nas mogą badania narracyjne. W narracjach możemy poznać stosowane przez przestępców techniki neutralizacji (zob. Sykes, Matza, 1957), błędy poznawcze i interpretację sytuacji przestępczej (Presser, Sandberg, 2015).

W związku z powyższym ważne jest poznawanie narracji, która może przybliżyć nas do lepszego zrozumienia rzeczywistości przestępczej. Co więcej, pozwoli nam dostosować odpowiednie formy oddziaływań korekcyjnych i profilaktycznych, które mogą być skierowane nie tylko do osób łamiących prawo, ale i osób zagrożonych demoralizacją.

Założenia metodologiczne

Poniżej zaprezentowano wyniki badań, których celem była identyfikacja i opis komponentów Treningu Zastępowania Agresji, z punktu widzenia osadzonych w zakładach. Zbadano komponent behawioralny, emocjonalny i moralny, który może być trenowany dzięki metodzie ART.

W badaniach zastosowano metodologię jakościową i wykorzystano metodę wywiadu pogłębionego z elementami wywiadu narracyjnego. Wywiad pogłębiony jest metodą, która ma na celu gromadzenie informacji w bezpośrednim kontakcie z badanym (Łobocki, 2011). Badanie narracji zaś służy zrozumieniu ludzkiego życia i działania. Narracja jest sposobem rozumienia świata, zamierzoną wypowiedzią opowiadaną o czymś przez kogoś (Deręgowska, 2016, s. 226–227).

Dobór próby badawczej był celowy. Za kryterium doboru grupy przyjęto rodzaj popełnionego przestępstwa oraz płeć. Przebadano 10 mężczyzn osadzonych w zakładzie karnym w Trzebini, którzy popełnili przestępstwa przeciwko rodzinie i opiece: przestępstwo znęcania się (art. 207, kk).

Do wywiadu przygotowano wstępną listę zagadnień, które dotyczyły podejmowanych przez badanych decyzji przestępczych. Przeprowadzono rozmowę w obecności badanego i badacza. Miejscem badania był pokój psychologa zamieszczony na terenie zakładu karnego. Wypowiedzi nagrano za zgodą badanych oraz dyrekcji więzienia. Kolejno stworzono transkrypcję wywiadów, które zostały zakodowane i zanalizowane.

Do analizy zebranego materiału badawczego wykorzystano program MaxQuda 11. Kody w badaniach jakościowych mogą pochodzić z literatury, z dostępnych badań, intuicji badawczej czy też wątków poruszanych w wywiadzie (Gibbs, 2015). W niniejszych badaniach zastosowano kody, które wynikały z wątków poruszanych w kwestionariuszu wywiadu i dotyczyły przedmiotu badań. W programie kodowano wiersz po wierszu, a następnie za pomocą programu MaxQuda 11 sprawdzono rzetelność kodowania (zob. Gibbs, 2007). Na poziomie istnienia kodu w dokumentach rzetelność ta wynosiła 94%, na poziomie częstotliwości kodu w dokumencie rzetelność wynosiła 91%, a na poziomie zgodności zakodowanych segmentów wypowiedzi rzetelność wynosiła 81%.

Prezentacja wyników badań własnych

Ocena umiejętności społecznych w narracjach osadzonych w zakładzie karnym

Badani w swoich wypowiedziach zwracali uwagę na problemy z komunikacją w swoich rodzinach. Oprócz zaburzonych relacji we wszystkich narracjach znajdujemy treści świadczące o pojawiającym się problemie nadużywania alkoholu i stosowania przemocy. Występująca agresja i konflikty według badanych wynikały głównie z ich nietrzeźwego stanu i zachowania się innych członków rodziny. Większość respondentów wspominała o tym, że ich problemy rodzinne rozpoczęły się od złej sytuacji finansowej i związanego z tym problemu alkoholowego. W narracjach odnajdujemy również pewnego rodzaju refleksje badanych nad swoim zachowaniem, świadczące o tym, że badanym zabrakło umiejętności w zakresie radzenia sobie z własnymi emocjami, z wyzwaniem, jakie stanęły w ich życiu, czy też z braku umiejętności porozumiewania się z drugą osobą. Respondenci zwracali uwagę na brak zrozumienia ich problemów przez członków swoich rodzin, co w ich uznaniu doprowadzało do rozwoju sytuacji konfliktowych i agresji.

Badani, mówiąc o problemach w komunikacji wspominali: *Mogłem się inaczej zachować, żeby do tego proszę Pani nie doszło.* (Wojciech); *No żona niestety, co powiedzieć..., ja też byłem pewnie, że byłem też, też zagrzewany (...).* *Za dużo troszeczkę słów było wypowiedzianych niepotrzebnie. Jak bym tak troszeczkę przy rozmowie mordę zamknął to, to było by może lepiej (...).* *Jak by ona odpuszczała w rozmowie, to by było ok.* (Grzegorz); *Z ojcem nie rozmawiam bo, bo, bo to raz, raz przyszedł do domu, była kłótnia i zwróciłem mu uwagę no i obraził się i kazał, kazał się nie odzywać do niego, to jak nie chce rozmawiać...* (Jan); *Ja swoje, uparty no, no i zaczęły się kłótnie.* (Stanisław); *Wie Pani, tak ja jestem spod znaku lwa i cholernie jestem*

uparty. Ona jest znowu spod barana, to też uparta. Takich dwóch się spotkało i jeden drugiego nie popuści i dlatego tak wyszło. (Zbigniew)

W wypowiedziach znajdujemy fragmenty świadczące o potrzebie zrozumienia, szczególnie jeśli chodzi o problem alkoholowy i uzależnienie: *Później coraz częściej właściwie, o byle co, o byle co, przychodziła i z niczego wojna, z niczego wojna, no to ja mówię, co się dzieje, co ja robię kurdę. Nie rozumiałem tej sytuacji.* (Zenon); *Nie miałem tak jak by wsparcia od żony, że ten, czy tam no ojciec jeszcze mi żyje, ledwie bo ledwie ale, ale żyje. Nie miałem takiego wsparcia, no ja po prostu sam sobie z tym nie poradziłem. No i tak potem na tej terapii doszedłem do wniosku, że to co nam Pani Marta tłumaczyła tego, ja zdaję sobie sprawę że jestem alkoholikiem no i trudno, z tym muszę żyć...* (Ryszard). Badani mają ograniczony wachlarz reakcji na sytuacje problemowe. Ich ukształtowanym w życiu sposobem na radzenie sobie z problemami, staje się agresja: *R: Nie, nie mam (Badacz: rodziny). Może i szczęście, a może i nieszczęście. B: A czemu szczęście? R: Bo nie mam się z kim kłócić.* (Zbigniew); *B: Będzie Pan wypominał żonie, że przez nią Pan siedział? R: Znając mnie to na pewno (śmiech), mówię prawdę ... B: To krąg się zatoczy i co? R: Nie wiem no, ale muszę jej coś powiedzieć, nie? B: Czemu Pan musi? R: Bo znowu muszę odreagować. (śmiech)* (Grzegorz)

Komunikacja w rodzinach jest niezmiernie ważna dla zapobiegania i unikania konfliktów czy agresji zarówno psychicznej jak i fizycznej. W przypadku badanych trening umiejętności prospołecznych mógłby doprowadzić do redukcji zachowań godzących w dobro rodziny. Aby poprawić relacje w rodzinie, potrzebne są do tego odpowiednio ukształtowane umiejętności prospołeczne. Szczególnie przydatnymi są m.in. umiejętności: rozumienia czyichś uczuć, radzenia sobie z czymś gniewem, radzenia sobie z oskarżeniem, unikania bójek, radzenia sobie ze stresem, praktykowania samokontroli, znajdowania przyczyn problemów, wyznaczania celu, przygotowania do trudnej rozmowy, wyrażania zrozumienia, wyrażania uczuć, reakcji na niepowodzenia i szereg innych umiejętności, które kształtowane są w ramach Treningu Zastępowania Agresji. Taki trening warto wprowadzić dla całych rodzin, które posiadają różnego rodzaju problemy, są zagrożone wykluczeniem społecznym. Co więcej, w rodzinach, które dobrze funkcjonują, taki trening mógłby wzmocnić pozytywne wzorce komunikacyjne.

Osobom stosującym przemoc potrzebne są konkretne instrukcje i informacje, jak mają postępować. Odpowiedzią na to jest trening umiejętności prospołecznych, który daje możliwość: oglądania przykładowych wzorców zachowania; ćwiczenia i próbowania kompletnego zachowania; otrzymywania pozytywnych wzmocnień i informacji zwrotnych; zachęcania uczestników do angażowania się w kształtowanie w życiu nabytych w czasie treningu umiejętności. Procedury modelowania, odgrywania ról, informacji zwrotnej, przenoszenia treningu do codziennego życia pozwolą na zmniejszenie zagrożenia pojawiania się przemocy w rodzinie (Goldstein i in. 2018, s. 33–34).

Emocje a przestępczość przeciwko rodzinie i opiece. Potrzeba pracy nad emocjami

Analiza jakościowa przeprowadzonych wywiadów pozwoliła wyłonić emocje, które towarzyszyły badanym przed, w trakcie i po popełnieniu przestępstwa.

Jak wynika z wypowiedzi, 60% badanych wskazywało na rosnące zdenerwowanie jako emocje, które towarzyszyły im przed popełnieniem przestępstwa: *Przyszedłem do domu zmęczony, czy coś i tu słowa pierwsze padły (...) no to coraz bardziej to denerwuje człowieka.* (Adam); *No też lubiła wypić, no i to mnie właśnie bardzo denerwowało u niej, że ona wypije. Ja musiałem wracać z roboty jeszcze było darcie, że przyjeżdżam późno. Coraz bardziej mnie to drażniło.* (Leon); *Kumulowało wszystko, bo mnie to wszystko tak denerwowało, gnębiło proszę Pani, że ...* (Wojciech); *„No i spadło, mówię taka ramka, to jest pikuś nie, a ona przyszła, nie wiem czy kurde była po czymś, czy kurde coś no i wojnę zrobiła, że celowo zrzuciłem (...). Mówię babo dajże spokój, śpię już, a byłem po jakimś piwie tam, no i mówię zmęczony kurde jestem, rano to naprawię, nie denerwuj mnie.* (Zenon)

W trakcie popełniania przestępstwa wszyscy badani mówili o tym, że odczuwali wysoki poziom pobudzenia. Pojawiały się intensywne emocje, złość i awantury. Respondenci wspominali: *Nie wie Pani jak to jest w kłótni? Tam może ja jej ubliżyłem raz, a ona przy tej kłótni ubliżyła mi sto razy, a ja byłem winny no bo oczywiście po jakimś piwie nie, no i to takie. Duże nerwy (...). Emocje, no było dużo tych, były, były kłótnie, awantury.* (Wojciech); *No i się zaczynały kłótnie, wojny (...). No ciotki jak słyszały awantury to przychodziły na górę i Agnieszkę uspokajały, że, że robi a tamto ty się po nim drzesz tego tamtego.* (Adam); *Ja, naprawię kurde daj mi spokój, no to siadła na mnie i zaczęła mnie ciągnąć za włosy. Pięściami tak, (...) chwyciła za włosy i ciągnęła no i chciałem ją zrzucić z siebie (...) i nie wiem czy dostała łokciem, czy nadgarstkiem. Taki odmach zrobiłem i dostała w łuk brwiowy, no rozwalił się no, a z łuku brwiowego wiadomo jak się krew wali, no i kurde.* (Zenon); *Coś mocno ją straszylem, ale może za mocno po prostu (...). No, mogłem innych słów bardziej takich nie wulgarnych... nie wystawiać się tak, bo to było takie mocne słowa. Nie będę tutaj przytaczał* (Grzegorz); *No, że krzyki na kobietę, no awantury, dewastowanie domu, rzucanie szklankami tam i talerzami, na jedzenie narzekanie, no i jak no człowiek pijany no.* (Stanisław)

Po popełnieniu przestępstwa respondenci (40%) wskazywali na stopniowy spadek intensywnych emocji: *Żeby odreagować, i tak się uspokajałem, siedziałem, przemyśliwałem i nieraz było tak, że już nie, po tym wszystkim nie było kłótni* (Wojciech). *Wychodziłem z domu, zły, strasznie zły, a potem odreagowywałem pijąc* (Leon); *Na początku tak, taką ulgę troszeczkę, że jej troszeczkę dopiekło no i tyle... tak tylko ulgę no bo co. Małą tylko ulgę czułem po tym.* (Grzegorz); *Zawsze jak się wytrzeźwiało już, to przychodził żal.* (Stanisław)

Z powyższych danych wynika, że na każdym etapie popełniania przestępstwa pojawiały się emocje o różnym nasileniu. Jednak największe pobudzenie miało miej-

sce w trakcie działania. Co więcej, niektóre emocje z pozytywnych na fazie przed popełnieniem przestępstwa, diametralnie zmieniały się na intensywne negatywne. Intensywne emocje mogą mieć znaczenie dla popełniania przestępstwa, mogą wręcz motywować do zachowań nonkonformistycznych (zob. Peters, 2006; Pfister, Böhm, 2008).

Badani w swoich narracjach wspominali o agresji, która uaktywniała się, gdy respondenci znajdowali się pod wpływem alkoholu: *No, jak wypitem to przeważnie agresywny byłem no, wszystko mnie denerwowało no, można powiedzieć to złe, to złe no.* (Stanisław); *I tak nawet nieraz Bogu dziękuję, że stało się jak stało, że nie zrobiłem większego głupstwa, bo jestem nerwowym człowiekiem.* (Wojciech); *Pod wpływem alkoholu staję się agresywny* (Jan); *No już jestem taki no, taki... nerwowy* (Grzegorz). Co więcej, respondenci wskazywali na to, że pobudzenie emocjonalne było czynnikiem, który pomógł badanym popełnić przestępstwo.

Jak widzimy, na etapie przeddecyzyjnym uczestnicy wywiadów wskazywali na narastające zdenerwowanie i złość. Już na tym etapie przydatna dla nich byłaby umiejętność rozpoznawania emocji, radzenia sobie z emocjami i redukcji narastającego napięcia. Taka wiedza i umiejętności mogłyby zatrzymać wzrost napięcia i nie doprowadzić do stanu silnego wzburzenia, który bardzo często towarzyszy przestępstwom przeciwko rodzinie i opiece. Co więcej, każdy człowiek w swoim życiu zmagają się z różnymi wyzwaniem, problemami, które generują negatywne emocje. Dlatego też ważne jest trenowanie kontroli złości nie tylko w grupie zdemoralizowanej, ale i na każdym etapie rozwoju każdego człowieka, poczynając od najmłodszych lat, a kończąc na etapie starości.

Postrzeganie konsekwencji działania a wnioskowanie moralne

Badani w swoich wypowiedziach dotyczących popełnionego przestępstwa starali się usprawiedliwić swoje zachowanie, zrzucając odpowiedzialność na czynniki zewnętrzne (zob. Sykes, Matza, 1957; Gibbs i in. 1995). Stanowczo większość badanych stwierdziła, że to alkohol i zachowanie ofiary wywołało u nich negatywne emocje oraz zachowanie agresywne. Zwykle pojawiały się kłótnie, które przeradzały się w agresję psychiczną i fizyczną.

Uczestnicy wywiadu, dokonując oceny swojego przestępstwa, umniejszali wyrządzoną przez siebie szkodę, a nawet jej zaprzeczali. Badani przyjmowali krótkowzroczną perspektywę, która utrudniała im ocenę długoterminowych konsekwencji działań i sprzyjała stosowaniu przemocy. Widoczne są tutaj zniekształcenia poznawcze, które zawężają punkt widzenia przestępcy, co więcej, służą minimalizowaniu negatywnych odczuć związanych z popełnionym przez siebie czynem zabronionym (zob. Walters, 1990; Gibbs, 1995; Sykes, Matza, 1957; Swacha-Lech, 2012). Stanowczo większość badanych w swoich wypowiedziach przerzucała odpowiedzialność na czynniki zewnętrzne lub zachowanie innych osób.

Badani za przyczynę swojego przestępstwa uznawali ofiarę. Ofiara według respondentów sama wszczyła awantury, zdradzała, chciała wyładować swoje negatywne emocje na sprawcy lub miała nieuzasadnione pretensje: *To ona proszę Pani też wszczyła to wszystko nie? Tylko wtedy dzwoniła (Badacz: na policję) jak, jak ja byłem... pod wpływem alkoholu. (Wojciech); No bo jak zostałem jeleniem (Badacz: zostałem zdradzony), no to wie Pani, no to jakoś musiałem odreagować (...) odreagować, odreagować po prostu. (...) No żona mnie zdradzała po prostu, powiedziałem jej, że ją zatłkę. (Grzegorz); Nie sądziłem że, że moja żona może zrobić coś takiego (Ryszard); To przez to, że mnie zdradza. Że ja wyjeżdżam, a ona przyjmuje w mieszkaniu... (Zenon); A może to było po prostu taka złość chciała wyładować na mnie. Też mogło tak być. (Adam); No i ją to niby denerwowało, że ja se piwo wypilem. To nie wolno mi było sobie piwa wypić na przykład? (Zbigniew)*

Również w uznaniu badanych to przez inne osoby zostali oni skazani za przestępstwo przeciwko rodzinie. Należeli do nich pracownicy MOPSu, czy dzielnicowi, którzy spełniali swoje obowiązki zawodowe. *To wszystko, to właśnie, ta Pani z GOPS-u (...) bo dla mnie to jest zrobienie mnie w taki interes. (Zbigniew); Dzielnicowy, potem jedna kuzynka, bo ja się sprzeciwiałem tego, żeby ciotka odstąpiła jej kawałek pola na drogę. To przez nich to wszystko, co ja teraz przechodzę. (Leon); To jest pomówienie mojej żony, one razem z jej koleżanką. (Ryszard)*

Stanowcza większość badanych za swoje zachowanie obwiniła swój problem z alkoholem, w ten sposób usprawiedliwiała swoje zachowanie: *No jakich przyczyn, no alkohol na pewno był, alkohol no i kłótnie non stop. (Adam); No alkohol... no myślę, że alkohol. (Stanisław); Gdy wypilem za dużo, urywał mi się film i nie wiedziałem co robię i tak dalej. (Jan)*

Badani w swoich wypowiedziach, dokonywali również zaprzeczenia szkody bądź minimalizowali jej rozmiary. Uznawali, że nic takiego złego nie robili: *Nigdy jej nie uderzyłem, nigdy jej nie wyzywałem, a może ona miała dość tego, że ja po prostu, no po robocie, no nie było że tak powiem kurde dnia żeby nie przyszedł coś strzelony albo coś. No bo zawsze mi się trafiła jakaś okazja że, że miałem tą okazję sobie wypić no. Nic więcej. (Ryszard); Policja do mnie: no, że Pan jakieś awantury, a moja oczywiście cała poryczana tego i no i wtedy mnie zabrali, no nie chcieli mnie zabrać bo nie mieli powodu, no (...) ale ja, że byłem szczerzy kurde po piwku, no to, mnie zabrali no i ... (Leon)*

Respondenci minimalizowali znaczenie zachowań agresywnych, mówiąc: *ja tylko popchnąłem, to był tylko klaps, to była tylko zemsta, to tylko sprzeczki. Znaczący nie biłem żony, że tam ją czasami popchałem, czy coś jak już przyszedłem po prostu (Adam); Dawniej były kłótnie z żoną, czy coś tam dziecko dostało klapsa w pupę i tyle, na tym się skończyło. (Mieczysław); Myślałem po prostu bo, z tego co wiem, co lepiej... znęcanie psychiczne to lepsze jak by kogoś uderzyć, skuteczniejsze, no i tak sobie właśnie myślałem po prostu. No to tylko zemsta, zemsta no (...). No taka mała zemsta nie? (śmiesz) (Grzegorz); No, trudno no co można powiedzieć, no nie*

co weekend, raz w miesiącu może jakieś sprzeczki takie być. (Stanisław); Może się obawiała czy coś, no ale ja nigdy żonie nie zrobiłem krzywdy, ani wyzywałem także, że tak powiem od kurw i tak dalej, i tak dalej no. (Ryszard)

Wyniki analizy jakościowej wskazują na potrzebę poszerzenia perspektywy osób łąmających prawo o inne punkty widzenia. W tym przypadku ważnym staje się trening wnioskowania moralnego, który wykorzystując analizę dylematów moralnych ma na celu rozwój stadiów rozwoju moralnego. Co więcej trening taki może poprawić zachowania prospołeczne i minimalizować zachowania antyspołeczne (Goldstein i in. 2018).

Podsumowanie

Rodzina jako podstawowa komórka życia społecznego i najpowszechniejsza forma życia społecznego wymaga od społeczeństwa szczególnego zainteresowania. Jedną z funkcji rodziny jest dostosowanie młodego człowieka do pełnienia ról społecznych. Poprawnie funkcjonująca staje się gwarantem odpowiedniego przystosowania do życia w społeczeństwie. Wszelkie zaburzenia w rodzinie mogą stanowić źródło przyszłych problemów jej członków z powszechnie obowiązującym prawem. Agresja, przestępczość, brak komunikacji i zrozumienia drugiego człowieka w obrębie rodziny stanowią istotny czynnik ryzyka. Dlatego zapobieganie wszelkim odchyleniom od normy w zakresie funkcjonowania rodziny jest w interesie całego społeczeństwa.

Jak wynika z przeprowadzonej jakościowej analizy wywiadów, które zostały udzielone przez osoby popełniające przestępstwa przeciwko rodzinie i opiece, konieczne jest wprowadzenie oddziaływań profilaktycznych. Należy podjąć działania w zakresie trenowania w rodzinach umiejętności prospołecznych, kontroli złości oraz wnioskowania moralnego. Tu przydatne są działania, które oddziałują na sferę poznawczą, behawioralną i emocjonalną człowieka. Odpowiedzią na te potrzeby jest Trening Zastępowania Agresji jako skuteczna metoda pracy z drugim człowiekiem.

Bibliografia

1. Beck J.S. (2012), *Terapia poznawczo-behawioralna. Podstawy i zagadnienia szczegółowe*. Tłum. M. Cierpisz, R. Andruszko. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
2. Boińska M. (2016), *Poczucie winy, wstyd i poczucie krzywdy u skazanych*, [w:] M. Ciosek, B. Pastwa-Wojciechowska (red.), *Psychologia penitencjarna*, Warszawa, PWN.
3. Brookman F., Wright M. (2017), „Deciding” to Kill. *Understanding Homicide Offenders Decision Making*, [w:] W. Bernasco, J-L van Gelder, H. Elffers (red.), *The oxford handbook of offender decision making*, New-York, Oxford University Press.
4. Brzozowska M., Kaczmarek M. (2011), *Materialnoprawne i kryminalistyczne aspekty przestępstwa zabójstwa*, Piła, Wydawnictwo Szkoły Policji w Pile.
5. Canter D., Ioannou M., Youngs D. (2016), Criminal Narrative Experience: Relating Emotions to Offence Narrative Roles During Crime Commission, *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, vol. 62, issue. 14, s. 1531–1553.
6. Ciosek M., Pastwa-Wojciechowska, B. (2016), *Psychologia penitencjarna*, Warszawa, PWN.

7. Czabała J.Cz. (2000), *Czynniki leczące w psychoterapii*, Warszawa, PWN.
8. Czyżowska D. (2011), *O związkach między rozwojem moralnym a zachowaniami przestępczymi*, *Roczniki Psychologiczne*, Tom XIV, nr. 2, s. 123–140.
9. Dajnowicz-Piasecka D. (2019), *Przestępczość przeciwko rodzinie i opiece w Polsce – wybrane aspekty prawnokarne i kryminologiczne*, [w:] Ł. B. Pilarz (red.). *Prawo publiczne i prawo karne w XXI wieku. Wybrane zagadnienia*, Lublin, Wydawnictwo Naukowe TYGIEL.
10. Deręgowska J. (2016), *Rola badań biograficzno-narracyjnych w budowaniu modelu wsparcia społecznego rodzin doświadczonych chorobą nowotworową dziecka*, [w:] Piorunek. M. (red.). *Badania biograficzne i narracyjne w perspektywie interdyscyplinarnej. Aplikacje Egzemplifikacje – Dylematy metodologiczne*, Poznań, Wydawnictwo Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu.
11. Gałka E. (2011), *Typologia sprawców zabójstw*, *Wrocławskie Studia Erazmiańskie*, 5, s. 63–74.
12. Gibbs G. (2015), *Analizowanie danych jakościowych*, Warszawa, PWN.
13. Gibbs G.R. (2007), *Analyzing Qualitative Data*, London, Sage.
14. Gibbs J.C. (2003), *Moral development and reality. Beyond the theory of Kohlberg and Hoffman*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
15. Gibbs J.C., Potter, G.B. (1995), *A typology of criminogenic cognitive distortions*. Columbus: The Ohio State University.
16. Glick B., Goldstein A.P. (2011), *Trening Zastępowania Agresji*, Warszawa, Instytut Amity.
17. Goldstein A.P., Glick B. (1987), *Aggression Replacment Training: A comprehensive intervention for adolescent youth*. Champaign, IL: Research Press.
18. Goldstein A.P., Glick B., Gibbs J.C. (2018), *Art. Program Zastępowania Agresji. Wielostronna profilaktyka dzieci i młodzieży*, Warszawa, Instytut „Amity”.
19. Goldstein A.P., Nensén R., Daleflod B., Kalt M. (2013), *Nowe perspektywy Treningu Zastępowania Agresji. Praktyka, badania naukowe i wdrożenia*, Warszawa, Instytut Amity.
20. Ioannou M., Canter D., Youngs D. (2017), *Criminal Narrative Experience: Relating Emotions to Offence Narrative Roles During Crime Commission*. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, Vol. 61(14), s. 1531–1553.
21. Konopczyński M. (2009), *Twórcza resocjalizacja – od korekcji do rozwoju*, [w:] A. Reizner, P. Szczepaniak, (red.). *Terapia w resocjalizacji. Cz. 1 Ujęcie teoretyczne*, Warszawa, Wydawnictwo Żak.
22. Krawczyk-Bocian A. (2019), *Narracja w pedagogice. Teoria. Metodologia. Praktyka badawcza*, Bydgoszcz, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
23. Łobocki, M. (2011), *Metody i techniki badań pedagogicznych*, Kraków, Impuls.
24. Mudrecka I. (2018), *Resocjalizacyjna przemiana. Warunki, mechanizmy, wspomaganie*. Opole, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
25. Opora R. (2013), *Resocjalizacja. Wychowanie i psychokorekcja nieletnich niedostosowanych społecznie*, Kraków, Impuls.
26. Opora R. (2015), *Efektywność oddziaływań resocjalizacyjnych*, Warszawa, Żak.
27. Opora R. (2019), *Terapia grupowa w resocjalizacji osób niedostosowanych społecznie*, Warszawa, PWN.
28. Peters E. (2006), *The functions of affect in the construction of preference*, [w:] S. Lichtenstein, S., Slovic, P. (red.). *The construction of preference*, New York, Cambridge University Press.
29. Pfister H-R., Böhm G. (2008), *The multiplicity of emotions. A framework of emotional functions in decision making*, *Judgment and Decision Making*, nr. 3(1), s. 5–17.
30. Piotrowski P., Florek S. (2015), *Delinquens narrator – o źródłach i wybranych aspektach narracyjnego podejścia do przestępczości*. *Resocjalizacja Polska*, 10, s. 27–40.

31. Presser L. (2009), *The narratives of offenders*, *Theoretical Criminology*, 13, s. 177–200.
32. Presser L., Sandberg S. (2019), *Narrative criminology as Critical Criminology*, *Critical Criminology*, 27, s. 131–143.
33. Presser L., Sandberg S. (2015), *Narrative Criminology. Understanding Stories of Crime*. New York, London: New York University Press.
34. Statystyki Policji. (2020), *Przemoc w rodzinie*. Pobrano z: <https://statystyka.policja.pl/st/wybrane-statystyki/przemoc-w-rodzinie/50863,Przemoc-w-rodzinie.html> (15.09.2020).
35. Svensson R., Pauwels L.J.R., Weerman F.M. (2017), *The Role of Moral Beliefs, Shame and Guilt in Criminal Decision Making. An Overview of Theoretical Frameworks and Empirical Results*, [w:] W. Bernasco, J-L van Gelder, H. Elffers (red.), *The oxford handbook of offender decision making*. New York: Oxford University Press.
36. Swacha-Lech M. (2012), *Zagadnienie krótkowzroczności jednostek w kontekście decyzji dotyczących gromadzenia oszczędności*. *Annales. Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Lublin-Polonia, Section H*, vol. XLVI, 4, s. 795–802.
37. Sykes G.M., Matza D. (1957), *Techniques of neutralization. A theory of delinquency*. *American Sociological Review*, t. 22, s. 664–670.
38. Trzebiński J. (2008), *Problematyka narracji we współczesnej psychologii*, [w:] B. Janusz, K. Gdowska, B. de Barbaro (red.), *Narracja. Teoria i praktyka*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
39. Walters G.D. (2002), *The Psychological Inventory of Criminal Thinking Style (PICTS). Professional Manual*. Allentown: Center for Lifestyles Studies.
40. Zaborska K. (2018), *Okoliczności usprawiedliwiające stan silnego wzburzenia przy zabójstwie z afektu*, *Studia Prawnicze KUL*, 4 (76), s. 181–208.

Agnieszka Tajak-Bobek – Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie